

Anthonya Visser

Een zinkend schip

Günter Grass en het debat over de Duitse identiteit

De Academische Boekengids 38, april 2003, pp. 6-8.

Eindelijk durven Duitsers zichzelf als slachtoffers te zien. Ook daarom zijn ze beducht opnieuw dader te worden, getuige de Duitse opstelling in de Irak-kwestie. Is daarmee het geweldige verkoopsucces van Günter Grass? *Im Krebsgang* verklaard?

Op 30 januari 1945 torpedeert een Russische onderzeeër het Duitse militaire transportschip de 'Wilhelm Gustloff'. Aan boord zijn circa 1000 rekruten en soldaten, 370 'Marinehelferinnen' en ongeveer 8000 vluchtelingen, voor het grootste deel vrouwen en kinderen. Zij vluchten voor het oprukkende Rode Leger. Slechts rond de 1200 mensen overleven de ramp. Dit zinkende schip heeft zich het afgelopen jaar ontpopt als een onwaarschijnlijk anker voor de Duitse identiteit.

De novelle *Im Krebsgang* van de Duitse Nobelprijswinnaar Günter Grass thematiseert deze gebeurtenis vanuit het heden. Het boek levert zo in zekere zin een literair commentaar op het geheugen van de Duitse samenleving, of beter: Duitse samenlevingen gedurende de afgelopen bijna zestig jaar. *Im Krebsgang* verscheen op 5 februari 2002. Met de manier waarop het boek werd ontvangen was iets eigenaardigs aan de hand - en dat was bij deze auteur niet voor het eerst. Toen in 1995 de roman *Ein weites Feld* zou verschijnen, besprak de beroemd-beruchte criticus Marcel Reich-Ranicki het reeds voor het in de winkels lag in zijn tv-programma 'Das literarische Quartett' - en maakte het met de grond gelijk, daarbij ondersteund door zijn eigen recensie in het weekblad *Der Spiegel*. Op de omslag daarvan stond een foto van de criticus die het boek van Grass letterlijk verscheurt. Toen dat daarna daadwerkelijk in de winkel lag, wilde iedereen het lezen, dus de verkoopcijfers heeft het niet geschaad, net zomin als de vele negatieve recensies in die week voorafgaand aan publicatie.

Dezelfde Reich-Ranicki zorgde ervoor dat *Im Krebsgang* vervroegd naar de boekhandels werd gestuurd: hij wilde het bespreken bij de première van zijn nieuwe soloprogramma. Ditmaal was er niets dan lof voor boek en schrijver; Ranicki vertelde dat zijn ogen tijdens het lezen herhaaldelijk vol tranen schoten - en, zoals hij zei: 'Ich weine nicht unter meinem Niveau.' Binnen ruim twee weken werden vervolgens acht oplagen, in totaal meer dan 200.000 exemplaren, verkocht. Dit effect zal niet door Ranicki's woorden alleen zijn bewerkstelligd, Grass zelf had beweerd dat hij met zijn boek een politiek taboe had doorbroken. Het leed van de vluchtelingen en verdrevenen uit de 'Deutsche Ostgebiete' aan het eind van de oorlog en onmiddellijk daarna, was volgens hem in Duitsland, en dus ook in de Duitse literatuur, niet eerder aan bod gekomen. Veel recensenten namen de tekstverklaring van de auteur min of meer klakkeloos over. Grass had een taboe doorbroken - en dat leverde hem veel verkochte exemplaren op.

Waar gaat het om? Volgens de definitie van Goethe behoort een 'unerhörte Begebenheit' de aanleiding te vormen voor elke novelle. Hier is dat de ondergang van de 'Gustloff'. De moeder van de verteller in het boek, Tulla Prokriefke, die we kennen uit Grass' vroege boeken *Blechtrommel* (1959) en *Hundejahre* (1963), behoort tot de overlevenden van deze traumatische gebeurtenis. Zij was als vluchteling op het schip, hoogzwanger en beviel - door de shock eerder dan verwacht - van haar zoon, onze verteller Paul Prokriefke. Nadat zij de ondergang van de Gustloff heeft overleefd, belandt Tulla in het Oost-Duitse Schwerin. Zij blijft daar, klimt op tot 'Bestarbeiterin' en is onder meer tot na diens dood Stalin-vereerder - na de 'Wende' keert ze terug naar haar oorspronkelijke katholieke geloof.

Zoon Paul vertrekt nog voor de bouw van de Muur naar West-Berlijn, waar hij zich ontpopt als een matig journalist. Hij trouwt, scheidt en krijgt een zoon, Konrad, ook wel Konny genoemd. Om hem bekommert hij zich niet erg. Maar na de 'Wende' ontstaat een hecht contact tussen Konny en zijn grootmoeder. Zij heeft herhaaldelijk gepoogd Paul ertoe te bewegen haar geschiedenis op te schrijven, het overleven van de ondergang van de Gustloff, maar deze heeft dat steeds geweigerd. Hij betreurt het ook in hoge mate dat hij door het tijdstip van zijn geboorte, net als zijn moeder, aan het lot van dit schip is geketend. Met zijn zoon heeft Paul over deze dingen nooit gesproken - zijn moeder doet dat des te meer. Buiten de eigenlijke verteller is er nog een andere figuur die in de novelle iets over de tekst te zeggen heeft, ja, er überhaupt voor heeft gezorgd dat Paul het verhaal schrijft. Hij wordt door Paul 'der Alte' genoemd, en aan hem is Paul verantwoording schuldig. Maar dat Paul de geschiedenis - die ook zijn geschiedenis is - nu vertelt, komt vooral doordat zijn rechts-radicalen zoon er op internet verslag van doet. Dat laatste horen wij indirect, namelijk ook weer van Paul. Bovendien vertelt Konrad het verhaal aan het eind van het boek voor de rechtbank; dat

vernemen we opnieuw via Paul.

Nagenoeg alle critici wijzen erop hoe zorgvuldig Grass heeft gerechercheerd. Sommigen tekenen daarbij aan dat het documentairekarakter van de tekst afbreuk doet aan de literaire kwaliteit ervan. De negen hoofdstukken kunnen staan voor de negen jaar die tussen de bouw van het schip (1936) en de ondergang ervan (1945) verstrijken - de 'levens'geschiedenis van het schip. Alleen zo kan mijns inziens deze indeling worden verklaard. Anders doet die namelijk nogal toevallig aan: de structuur is niet chronologisch, er lopen diverse verhaallijnen en berichten over verschillende personages door elkaar.

Konrad, die zich op internet Wilhelm noemt, krijgt in cyberspace gezelschap van een tegenstander, David, die het opneemt voor de jood David Frankfurter. Zo zijn er dus eigenlijk drie figuren die zich de stof toe-eigenen, uit twee generaties. Daarnaast staan twee vertegenwoordigers van een oudere generatie (Tulla en 'der Alte') die het verhaal nooit publiekelijk hebben verteld. Drie vertellers, drie generaties, en in eerste instantie twee versies van het verhaal (Wilhelm/Konrad en David vertellen *tegen* elkaar *een* verhaal) gecompleteerd door Konrads versie voor de rechtbank.

Konrad en Paul berichten beiden over de historische figuren Wilhelm Gustloff, de Duitse 'Landesgruppenleiter' van de nazi's in Zwitserland naar wie het schip vernoemd werd, en de jood David Frankfurter. In 1936 schiet Frankfurter Gustloff uit politieke motieven dood en meldt zich direct daarna bij de politie. Ook krijgen we informatie over Alexander Marinesko, commandant van de Russische onderzeeër op wiens bevel de 'Gustloff' tot zinken werd gebracht. Er bestaat dus eveneens een driedeling in de constellatie van de historische figuren die bij de aanloop naar de ondergang betrokken waren. Zelfs de datum waarop het schip tot zinken werd gebracht, is onderdeel van een driedeling: op 30 januari 1945 ging het schip ten onder, op 30 januari 1933 kwam Hitler aan de macht, en op 30 januari 1895 werd Wilhelm Gustloff geboren.

De dialoog tussen de rechts-radicalen Konny en zijn aanvankelijk alleen virtueel aanwezige opponent David eindigt met een daadwerkelijke ontmoeting in Schwerin. Konny vermoordt David met vier schoten, analoog aan de manier waarop Frankfurter Gustloff om het leven bracht. Deze cyber-David blijkt de niet-joodse filosemitische Wolfgang Stremplin te zijn, die sinds zijn veertiende alles vereert wat joods is - inclusief David Frankfurter. Konny belandt in de gevangenis, waar hij een modelversie van de 'Gustloff' in elkaar zet die hij vervolgens eigenhandig kapot slaat. Dit kan bij hem op inzicht duiden, maar het boek besluit weinig optimistisch met een nieuwe website van rechts-radicalen:

- 'Unter besonderer Adresse stellte sich [...] eine Website vor, die als www.kameradschaft-konrad-prokriefke.de für jemanden warb, dessen Haltung und Gedankengut vorbildlich seien, den deshalb das verhaßte System eingekerkert habe. 'Wir glauben an Dich, wir warten auf Dich, wir folgen Dir...' Undsowweiter undsowweiter. Das hört nie auf. Nie hört das auf.'

Sinds het verschijnen van Jan Assmanns boek *Das kulturelle Gedächtnis*, in 1992, viert in de Duitse historische en cultuurwetenschappen onderzoek naar verschijningsvormen van het 'collectieve geheugen' en de 'collectieve identiteit' hoogtij. Maar ook methodisch onderzoek naar de werking van 'groepsgeheugen' is in de mode. Om tegemoet te komen aan een wijdverbreide wens naar overzicht verscheen in 2001 een interdisciplinair lexicon, getiteld *Gedächtnis und Erinnerung*, met lemmata van 'afval' tot 'cyclus' (Duits: 'Zyklus'). De samenstellers hebben vierhonderd trefwoorden bijeengebracht uit zes verschillende disciplines. De bescheiden selectieve bibliografie laat toch zien dat de focus op herinnering en cultuur geen puur Duits maar een internationaal fenomeen is (zoals Douwe Draaisma's *Die Metaphernmaschine*, Dt. 1999; Ndl. 1995: *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*). David Gross' *Lost Time* (2000) is niet opgenomen, ondanks de passende ondertitel *On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*.

'De bewustwording van persoonlijk leed maakt het Duitse verzet tegen een oorlog in Irak zo hevig.'

Assmanns *case studies* hebben betrekking op het oude Egypte, terwijl Gross zijn voorbeelden ontleent aan de moderne - westerse - samenleving. Toch vertonen beide boeken opvallende parallellen. Deze zijn gedeeltelijk te verklaren vanuit de traditie waarin ze zichzelf plaatsen, en die is verbonden met de naam Maurice Halbwachs, de Frans-joodse socioloog en filosoof die in 1945 in het concentratiekamp Buchenwald werd vermoord. Hij wees in 1925 op de samenhang tussen sociale structuren die een groep door socialisatie doorgeeft, de inhoud van datgene wat de groep zich herinnert en vooral *hoe* de groep die herinnering vormgeeft. De verschillen tussen Assmann en Gross liggen voor een belangrijk deel in de opzet van de werken. Het gaat Assmann om het verband tussen groepsidentiteit en herinnering, ofwel tussen groepsidentiteit en de rol van het verleden. Gross schetst de ontwikkeling naar de moderne tijd aan de hand van de functies van herinneren en vergeten. Anders dan Assmann concentreert hij zich op het individu. Afgezien van de inhoudelijke verschillen is Assmanns studie systematischer en controleerbaarder in het gebruik van de bronnen en in de argumentatie dan die van Gross.

Bij Assmann gaat het om de manier waarop groepen gebeurtenissen uit het verleden inzetten om tot een groepsidentiteit te komen die ook voor de toekomst van waarde is. Daarbij kan het om verschillende soorten groepen gaan: een voetbalclub bijvoorbeeld gebruikt zijn successen uit het verleden om te laten zien wat men waard is. De nederlagen worden daarbij meestal buiten beschouwing gelaten. Maar ook een samenleving is als groep te beschouwen, die voor de constructie van de eigen identiteit teruggrijpt op grote gebeurtenissen uit het verleden (Nederland doet dat bijvoorbeeld met de Tachtigjarige Oorlog en met de Tweede Wereldoorlog).

Assmann gaat ervan uit dat de collectieve herinnering twee fasen heeft: een periode van 'communicatieve herinnering', waarin drie tot vier opeenvolgende generaties zich gebeurtenissen uit het recente verleden herinneren. Daarop volgt de 'culturele herinnering', waarin niemand zich de gebeurtenissen *persoonlijk* herinnert, maar deze door overgeleverde verhalen, rites, gedenktekens, feesten enzovoort een rol blijven spelen in het heden. Vanaf ongeveer veertig jaar na dato ontstaat er dus een overgangssituatie waarin een gemeenschap het erover eens moet worden op welke manier de herinnering in gestolde vorm moet of kan worden gecontinueerd. Assmanns model is lineair ingericht en doet weinig recht aan gelaagde processen, zoals die zich in het Duitsland na de 'Wende' voordoen. Precies in de overgangperiode van communicatieve naar culturele herinnering aan het nationaal-socialisme viel de Muur en werden Oost- en West-Duitsland verenigd.

De zo ontstane situatie is in verschillende opzichten complex: ten eerste zag het publieke discours over het nationaal-socialisme tussen 1945 (1948) en 1990 in de beide Duitse staten er, door de uiteenlopende ideologische uitgangspunten, geenszins hetzelfde uit. Er moest dus 'onderhandeld' worden over de vraag welke delen van de communicatieve herinnering uit de DDR opgenomen konden worden in het culturele geheugen van het verenigd Duitsland. Bovendien bestond de inhoud van de communicatieve herinnering na 1990 opeens uit twee soorten recent verleden: het nationaal-socialisme en de DDR. En hoewel Assmann meent dat gedurende de communicatieve herinnering niemand een grotere competentie heeft dan een ander met betrekking tot het verleden, blijkt er in die overgangsfase wel degelijk een competentiestrijd te ontstaan rond de omgang met het jongste verleden. Duitsland staat voor de opgave de groepen die na de Tweede Wereldoorlog op het grondgebied van de DDR en de Bondsrepubliek woonden, te integreren. Wanneer nu de Oost-Duitsers hun eigen verleden gebruiken voor de constructie van een groepsidentiteit, zal dat tot een ander resultaat leiden dan wanneer West-Duitsers dat doen - zelfs wanneer ook voor hen de voormalige DDR daarbij een rol speelt.

Maar het gaat in *Im Krebsgang* niet om een poging het vermeende taboe te doorbreken dat zou rusten op de representatie van het Duitse leed in en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Volgens mij gaat het veeleer om de noodzaak een lang bekend verhaal steeds weer *opnieuw* en steeds weer op een *nieuwe manier* te vertellen. Zeker zolang het behoort tot het communicatieve geheugen van de Duitsers, tot aan de uiteindelijke opname in het 'gestolde' culturele geheugen - dit echter niet zonder erover na te denken waarom het uiteindelijk zo en niet anders aan volgende generaties doorgegeven zou moeten worden. In dit geval ligt dat nogal complex: het oorlogsleed aan Duitse kant maakte in de DDR geenszins deel uit van het publieke collectieve geheugen, tenminste niet voorzover dat geheugen aan de oppervlakte kwam. Het aan de orde stellen van het Duitse leed (leed, niet schuld) was politiek ongewenst, omdat het kritiek op de Sovjet-Unie zou hebben geïmpliceerd.

Maar wanneer we, zoals de criticus Uwe Wittstock recentelijk in *Die Welt*, kijken naar literaire representaties van dat Duitse leed, dan vinden we boeken van Oost- én West-Duitse auteurs. Relatief weinig is geschreven over de daadwerkelijke 'Vertreibung' van Duitsers uit Polen en Tsjecho-Slowakije. *Im Krebsgang* gaat hier al evenmin over. De Gustloff had weliswaar vluchtelingen aan boord, maar zij waren geen 'Vertriebene' (Duitsers die vanaf de zomer van 1945, vooruitlopend op de officiële besluiten van de Conferenties van Teheran (1943) en Jalta (1945) hun 'Heimat' moesten verlaten). In zoverre is Grass' boek in tegenstelling tot zijn eigen opvatting geen taboedoorbrekend werk.

'Im Krebsgang levert een literair commentaar op het geheugen van de Duitse samenleving.'

Voor jongeren onder Grass' grote lezersschare zou het wel eens nieuw kunnen zijn, deze presentatie van een deel van de Duitse geschiedenis in de vorm van een persoonlijke levensgeschiedenis als in *Im Krebsgang*. Hier wordt een parallel zichtbaar met de tentoonstelling over de *Verbrechen der Wehrmacht* midden jaren negentig en de herdenking van de slag om Stalingrad van zestig jaar geleden: een deel van de eigen groeps geschiedenis krijgt opeens een persoonlijk gezicht. In de *Wehrmacht-Ausstellung* gebeurde dat door het tonen van veel foto's uit familiebezit. Bij de aandacht voor Stalingrad presenteerden de media ooggetuigenverslagen en veldpostbrieven. Zo werd iets duidelijk van de manier waarop de Wehrmachtssoldaten de ellende waar ze in waren terechtgekomen, zelf hebben ervaren. Het vorig jaar verschenen boek *Der Brand* van de historicus Jörg Friedrich, over de geallieerde bombardementen op Duitse steden, wekt op een andere manier emoties op. Friedrich werd zeer bekritiseerd door zijn toon en woordkeus, die tot nog toe waren voorbehouden aan het beschrijven van de slachtoffers van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog. Maar ook zijn manier van schrijven beantwoordt blijkens de verkoopcijfers aan het verlangen van het grote publiek geschiedenis te kunnen zien als een *geleefd* verleden. En wellicht maakt de bewustwording van dergelijk persoonlijk leed het Duitse verzet tegen een eventuele oorlog in Irak zo hevig.

Dat wat voor jongeren echt nieuw is, zien ouderen door de reacties van deze jongeren wellicht met andere ogen, al gaat het om een tijd die zijzelf hebben meegemaakt. Dit is tenminste wat Paul Prokriefke in Grass' boek overkomt. Kort voor de publicatie was er de tv-serie van Guido Knopp: *Große Flucht*. Knopp vertelt grote geschiedenis geladen met emotie, weliswaar op een volstrekt andere manier dan Grass, maar ook door die emoties komt het vertelde opeens dichtbij. De uitzending van 27 november 2001 was aan de ondergang van de 'Gustloff' gewijd. Er kwamen overlevenden aan het woord, zeelieden die de slachtoffers hadden geprobeerd te redden, maar ook bemanningsleden van de Russische onderzeeër 'S 13' die het Duitse schip getorpedeerd had. Enkelen van hen hoorden pas onder Gorbatsjov dat zij geenszins de helden waren die ze dachten te zijn. In de Sovjet-Unie - en in Oost-Duitsland - bleven herinneringen van deze aard in het beste geval (ik bedoel: in het geval er überhaupt over werd gesproken) fragmenten in een niet-publiek verhaal. In de uitzending van Knopp vertelde een Duitse arts die aan boord was van de 'Gustloff', hoe hij een hoogzwangere vrouw had gered die enkele uren later van een zoon beviel - het verhaal van Tulla Prokriefke in *Im Krebsgang*. Voor Knopps uitzending werd, net als bij de Wehrmacht-Ausstellung, gebruikgemaakt van fotomateriaal uit privébezit.

Het lijkt erop dat die wens naar persoonlijke herkenning een kenmerk is van de overgang van communicatieve naar culturele groepsherinnering. De vereniging van Oost- en West-Duitsland is een complicerende factor. In de beide Duitslanden werd met grote, traumatische gebeurtenissen uit de eigen geschiedenis namelijk verschillend omgegaan. Het boek van Günter Grass refereert daar door de personenconstellatie weliswaar aan, maar werkt dit aspect als zodanig niet uit. Paul heeft met zijn zoon nooit gesproken over de gevolgen die de ondergang van de 'Gustloff' voor zijn eigen leven heeft gehad. Dit zwijgen is waarschijnlijk een van de factoren die tot Konrads rechts-radicalen daden heeft geleid. Daarmee is niet gezegd dat een hele generatie in Duitsland heeft gezwegen. Het is wel een signaal voor het gevaar dat zwijgen over traumatische gebeurtenissen met zich meebrengt. Eenzelfde gevaar lijkt besloten te liggen in 'verkeerde' manieren van vertellen, belichaamd in de figuur Tulla. Vanzelfsprekendheid of 'vanzelfzwijgendheid' in de omgang met het verleden gedurende de communicatieve herinnering zijn zo allebei verkeerd. De reeds geciteerde slotzinnen van het boek hebben daarom volgens mij geenszins alleen betrekking op (neo)nazistische neigingen. In de zorg om zulke rechts-radicalen tendensen markeren ze ook het belang van nadenken over de manier waarop in de fase van de communicatieve herinnering met het eigen verleden moet worden omgegaan - 'Das hört nicht auf. Nie hört das auf.'

Anthonya Visser is hoogleraar Duitse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Leiden.

Besproken boeken:

Im Krebsgang. Eine Novelle

door **Günter Grass**. Uitgeverij Steidl. Göttingen 2002.
216 pag. € 18,-

Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen

door **Jan Assmann**. Uitgeverij Beck. München 1999 (tweede, herziene uitgave). 344 pag. € 12,90

Geschichtsvergessenheit - Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945

door **Aleida Assmann** en **Ute Frevert**. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart 1999. 318 pag. € 22,00

Lost Time. On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture

door **David Gross Amherst**. University of Massachusetts Press 2000.
216 pag. \$ 29,95

Die große Flucht. Das Schicksal der Vertriebenen

door **Guido Knopp**. München (Econ.) 2001; vgl. ook de website van het ZDF:
<http://www.zdf.de/ZDFde/inhalt/0,1872,1022025,00.html>.

Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon

door **Nicolas Pethes** en **Jens Ruchatz** (ed.). Uitgeverij Rowohlt. Reinbek 2001. 704 pag. € 19,90

Uwe Wittstock, 'Die weit offen stehende Tabu-Tür. Nachdenken über den Sensationserfolg der Novelle *Im Krebsgang* von Günter Grass.' In: *Die Welt*, 15 februari 2002